

Patricia Pisters

Media als 'Beïnvloedingsmachines'

VOORDRACHT VOOR DE VERENIGING GESCHIEDENIS BEELD EN GELUID
TIJDENS HET SYMPOSIUM 'WAANZIN EN MEDIA',
26 SEPTEMBER 2013 IN HILVERSUM

Dia 1: Opening

In de voorgaande presentaties zagen we hoe 'waanzin' in de media is gerepresenteerd en waarbij prachtig te zien was hoe in de jaren '60 langzaam een andere visie op waanzin ontstond. Van *DE MEDEMENS* (NCRV, 1961) tot *IN DE WAR* (Ireen van Ditschuyzen, 1986) en *DE RIJDENDE PSYCHIATER* (Hans Otten, 1990). We zagen hoe de hekken van gesloten instellingen werden weggehaald, hoe de patiënt steeds meer in beeld kwam en de verhouding tussen dokter en patiënt langzaam veranderde. In deze presentatie wil ik die veranderde relatie tussen waanzin en media aanvullen door op de eerste plaats aan te geven hoe de ontwikkeling van moderne geestesziekten zoals schizofrenie direct lijkt te zijn verbonden met de ontwikkeling van moderne media. Ten tweede zal ik in beeld brengen hoe die mens-machine relatie is opgepakt door mediatheoretici en filosofen om iets te zeggen over de wezenlijke relatie tussen waanzin, kapitalisme en de moderne mediacultuur. Laten we eerst teruggaan naar begin vorige eeuw.

Dia 2: Victor Tausk / Zoe Beloff

In 1919 publiceerde Victor Tausk (1879-1919), een student van Freud, een artikel gebaseerd op een *case study* van een van zijn patiënten, Miss Natalija A. die in de ban was van de gedachte dat ze op afstand door een machine werd beïnvloed. Tausk kon haar drie keer behandelen voordat ze dacht dat ook hij door de machine werd bediend. En helaas heeft Tausk zelf vlak voor de publicatie van dit artikel een einde aan zijn leven gemaakt; hij heeft zijn werk niet kunnen voortzetten. Niettemin geldt Tausks observatie dat de paranoïde psychose nauw lijkt te zijn verbonden met machines voor communicatietechnologie, een zeer waardevol inzicht met betrekking tot waanzin en media. Hoewel Tausk slechts een geval beschrijft, de ziekte van Natalija A., geeft hij tegelijk aan vaker te hebben geobserveerd dat er een relatie lijkt te bestaan tussen media-apparaten en schizofrenie. De machines van zijn patiënten die Tausk beschrijft bestaan uit dozen, knoppen, hendels, spoelwielen, draden, lenzen en batterijen. Laat ik twee observaties over de 'beïnvloedingsmachine' van Tausk noemen die relevant zijn voor de relatie tussen waanzin en media. Ten eerste stelt Tausk: 'De machine laat de patiënt "beelden" zien. Vaak gaat het hier dan om een toverlantaarn of cinematograaf. De beelden zijn niet drie- maar tweedimensionaal.' En een volgende observatie is:

'De machine produceert en verwijdert gedachtes en gevoelens door middel van mysterieuze golven en stralingen die de patiënt niet kan verklaren. In zulke gevallen wordt de machine een 'suggestie-apparaat' genoemd. Het kan niet worden uitgelegd, maar het heeft de functie van gedachte transmissie of wegkaping van gedachtes.'

We kunnen dus concluderen dat de machine die deze mysterieuze krachten bezit om gedachtes en gevoelens binnen te dringen en te beïnvloeden is gemodelleerd op de cinematograaf en andere moderne media-apparaten, zoals de telegraaf, de telefoon en de radio.

Natalija A.'s machine werd via hendels en kabels operationeel bestuurd vanuit Berlijn. Zijzelf woonde in Wenen. Maar wanneer de machine op honderden kilometers afstand werd bediend, produceerde deze een slijmachtige substantie die uit haar neus kwam, een weerzinwekkende geur verspreidend; dromen, gedachtes en gevoelens drongen haar hoofd binnen en namen haar eigen gedachten en gevoelens weg. En zo beschrijft Tausk ook een ander belangrijk fenomeen in moderne geestesziekte, schizofrenie, namelijk dat de grens van het ego compleet vervaagt: lichaam-machine, ik-ander, subject-wereld worden ononderscheidbaar. De patiënt weet zeker, zo stelt Tausk, dat 'iedereen zijn gedachtes kent, en dat die gedachtes niet in zijn hoofd blijven maar over de hele wereld worden verspreid in de hoofden van alle andere mensen.' De patiënt heeft het gevoel dat zijn organen niet meer hem toebehoren, maar worden gedomineerd door een externe kracht die hem via een machine bereikt. Hij of zij wordt langzaam zelf een machine. De stadia die Tausk daarbij onderscheidt zijn: eerst het gevoel van interne verandering en inmenging, dan vervreemding en verwerping van het eigen lichaam, en tenslotte het gevoel van achtervolging.

In haar installatie uit 2001 heeft de filmmaker/kunstenares Zoe Beloff de observaties van Tausk over Natalija A. uitgewerkt in een op historische documenten en films gebaseerde reconstructie van haar, Natalija's, ervaring met de beïnvloedingsmachine. Er is een interactieve online

versie van dit werk waarvan ik u een stukje wil laten zien.

[Zoe Beloff – The Influencing Machine](#), open boek, distant electric visions, anode terminal – fluisterend horen we: ‘1919 today I visited the office of dr. Tausk for the last time.’

Wat we hier zien weergegeven is de overweldigende kracht van een medium/transmissiemachine, die door schizofreniepatiënten in extreme mate wordt ervaren. We zien hier dus ook hoe een medium zelf onderdeel wordt van waanzin, in de zin dat de verbondenheid tussen mens en machine fysiek en psychisch wordt ervaren.

De relatie tussen mens en machine kan vele vormen aannemen maar hier concentreer ik mij vooral op de televisie. Bij de eerste televisie-experimenten van John Baird (1888-1946) in Engeland zien we hoe mens en machine letterlijk worden verbonden en beelden worden geteleporteerd. Het was niet heel verwonderlijk dat dit tevens angsten inboezemde. Niet alleen, zoals in het geval van Nataljia A. door Tausk beschreven, op individueel psychisch niveau....

Dia 4: Beloff (met eerste tv uitzending Duitsland 1935 op de achtergrond)

...maar ook op collectief niveau (in sociaal-politiek opzicht). Dit collectieve aspect is een inzicht dat Beloff toevoegt aan haar installatie – en ik wil dan ook nog een ander filmpje uit haar ‘Beïnvloedingsmachine’-installatie laten zien

[Beloff](#): silvered anode - 1935... ‘implant/transmit the idea of the Führer’

Deze installatie, die uiteraard later is gemaakt dan Tausk zijn case study beschreef, en dus met nieuwere inzichten kon werken, maakt duidelijk dat het idee van beïnvloedingsmachine niet slechts een individuele psychotische angst voor onze connectie met machines weergeeft, maar dat de macht van de media kan worden opgevat als een onpersoonlijk mechanisme dat onze gedachten ook collectief kan beïnvloeden. Beloff herneemt het citaat van de nazi Eugen Hadamovsky die in 1935 verklaarde dat ‘nu de tijd is gekomen dat de televisie-uitzending zijn belangrijkste en meest angstaanjagende missie moet vervullen, namelijk om het idee van de Führer in alle Duitse harten te brengen.’ Het is bekend dat nazi-Duitsland al in 1935 met televisie-uitzendingen begon. [Een uitzending van ANDERE TIJDEN](#) laat daarover veel uniek materiaal zien. De ‘beïnvloedingsmachine’ heeft dus zowel een psychische als een sociaal-historische (collectieve) dimensie en Zoe Beloff geeft in haar installatie op deze manier rekenschap van belangrijke ontwikkelingen in zowel de mediatheorie als in opvattingen over waanzin, waarvan ik er een paar in vogelvlucht wil noemen. Laten we eerst nog een andere sprong in de tijd maken naar de jaren vijftig en zestig, het moment waarop televisie van een experimenteel medium een populair medium wordt.

Dia 5: Marshall McLuhan

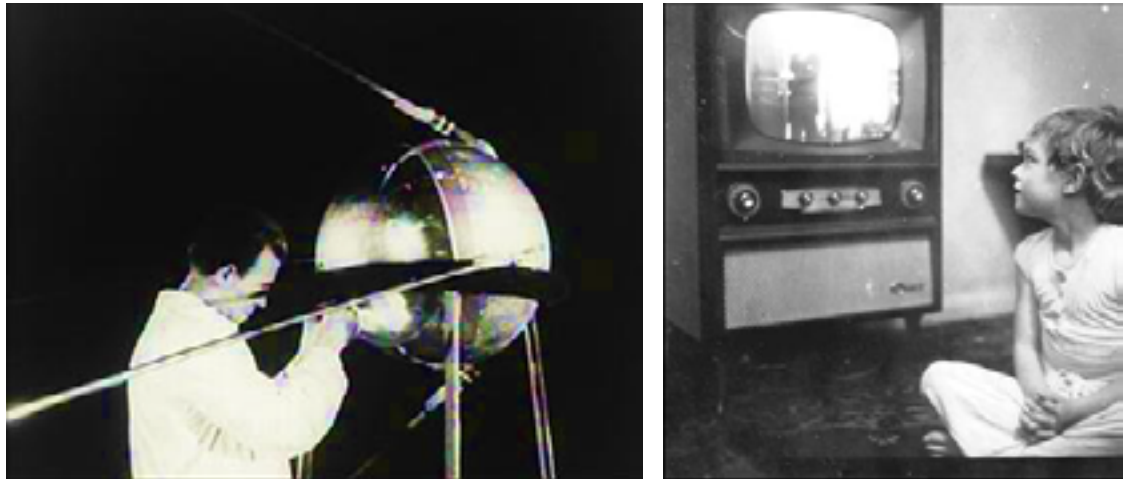
In die periode valt er in de mediatheorie niet te ontkomen aan het visionaire werk van Marshall McLuhan (1911-1980) en zijn beroemde *Understanding Media: The Extensions of Man* (1964). McLuhan bracht de televisie weliswaar niet direct in verband met waanzin, maar hij zag het elektronisch medium wel degelijk als een letterlijk verlengstuk van het menselijk lichaam, van de geest en van het centrale zenuwstelsel. Ook kende hij de machine, de media, de communicatietechnologie, autonome krachten toe. Het spreekt voor zich dat ik geen enkel recht aan McLuhans werk kan doen met slechts een paar uitspraken maar zijn inzichten in ‘wat televisie kan doen’ lijken me belangrijk om in verband te brengen met Victor Tausks beïnvloedingsmachines. McLuhans uitspraak ‘We shape our tools and afterwards our tools shape us’ is niet direct pathologisch bedoeld, maar juist daarom wel veelzeggend om onze opvattingen van wat ‘normaal’ en ‘niet normaal’ is aan te passen. En ook zijn beroemde uitspraak ‘het medium is de boodschap’ duidt op de persoonlijke en collectieve extensie van onszelf.

Dia 6: Broadcasting & Schizophrenia (Sputnik/TV)

McLuhan deed zijn uitspraken in een tijd dat zowel de eerste satelliet, de Russische Sputnik, als ook de televisie als *broadcasting* medium regelmatig *wel* expliciet ging verschijnen in de dossiers van psychiatrische patiënten. John Durham Peters heeft in een studie naar de relatie tussen televisie en schizofrenie het verband aangetoond tussen televisie en verwarring over persoonlijke en massa-communicatie (tussen privé en publiek). Ook Peters legt een verband tussen schizofrenie en elektronische en elektromagnetische media in het algemeen, en vraagt zich in verband met televisie af: ‘Waarom is het normaal dat mediapersoonlijkheden interactieve gedachtenwisselingen kunnen simuleren, maar dat het pathologisch wordt wanneer een toeschouwer deze woorden opvat als een persoonlijk antwoord?’

Ook stelt hij dat moderne media waarbij beelden, geluiden en woorden door kabels en door de ether vliegen een psychotische kern lijken te bevatten. De beschrijving van een ervaring van een patiënt is veelzeggend:

‘Ik dacht dat ik alleen maar iets hoefde te denken en het zou via de radio en televisie worden uitgezonden. Ik herinner me bijvoorbeeld dat ik bang was om ruzie te krijgen met radio commentator Barry Farber in New York wanneer ik het oneens met hem was; het voelde alsof mijn gedachten door de ether gingen gedurende de lange pauzes tussen zijn zinnen.’

Privégedachten kunnen dus worden uitgezonden via de ether of via elektriciteitskabels. Omgekeerd gebeurt het ook dat niet-persoonlijke boodschappen worden opgevat als een interpersoonlijke communicatie: veel schizofreniepatiënten denken dat de media vol speciale aan hen gerichte berichten zitten. In het eerste geval wordt iets privés (een gedachte) opgevat als iets publieks (een uitgezonden bericht); in het tweede geval wordt iets publieks (een uitzending) opgevat als iets privés (een speciaal persoonlijk bericht). Maar, stelt Peters, wat de psychiatrische patiënt eigenlijk laat zien, is wat ‘de verborgen waarheid is van het ideaal van onze communicatie- en mediatechnologie. Bevrijd van alle barrières, zou communicatie niet te onderscheiden zijn van waanzin.’ In die zin is er dus een visionaire kant aan schizofrene waanbeelden en hallucinerende audioberichten, in relatie tot moderne mediatechnologie.

Dia 7: Manchurian Candidate

Als we dan nog even in de vroege jaren zestig blijven en van de individuele ervaring van televisieberichten en gedachtenuitzending naar de collectieve mediabeleving gaan, is het interessant om opnieuw naar John Frankenheimers *THE MANCHURIAN CANDIDATE* (1962) te kijken. *THE MANCHURIAN CANDIDATE* moet worden gezien in het licht van de Koude Oorlog en de angst voor overheersing en gedachtenmanipulatie door de Russen (via de Sputnik, de televisie, of door gehersenspoelde agenten). Hoofdpersonage in de film is een Amerikaanse sergeant Raymond Shaw (Laurence Harvey) die in de Korea-oorlog gevangen wordt genomen en in het Pavlov In-

stituut in Moskou een hersenspoeling ondergaat. Ruiten koningin is zijn ‘activeringscode’ om in een soort van hypnotische trance zonder eigen wil of bewustzijn allerlei opdrachten uit te voeren. Zo ontvangt hij bijvoorbeeld een telefoontje van een stem die hem gebiedt een potje solitaire te spelen. Shaw legt de hoorn weer op de haak en begint onmiddellijk de spelkaarten te leggen. Op het moment dat hij ruiten koningin draait gaat de telefoon weer en krijgt hij zijn eerste opdracht.

Clip Trailer: [Manchurian Candidate](#)

De telefoon is dus een grote beïnvloedingsmachine, maar in de rest van de film speelt televisie ook een grote rol. Zo is Shaws stiefvader een senator die politieke invloed via de televisie wil bewerkstelligen, al zit vooral Shaws moeder hierachter. En de uiteindelijke politieke moord die Shaw moet plegen is door de Russen gepland op prime time, opdat in het hele land direct een collectieve paniek zou toeslaan. *THE MANCHURIAN CANDIDATE* laat zien hoe het idee van *mind control* verbonden is met de Koude Oorlog en de machines die hiermee zijn verbonden, met name de satelliet en de televisie. In ieder geval zien we hier hoe midden vorige eeuw die mens-machine verhouding verbonden is met het medium televisie. Televisie keert vaak terug in psychosen: zowel individuele psychosen als een collectieve culturele Koude Oorlog-paranoia lijken direct met het medium televisie verbonden. Op een minder pathologische manier beschreef Marshall McLuhan in diezelfde tijd dus hoe machines extensies van de mens worden.

Dia 8: Divided self/Anti-Oedipus

We hebben gezien hoe in de loop van de jaren '60 in Nederland de opvattingen over psychiatrie veranderde en zijn weerslag vond in televisieprogramma's. Het openen van de poorten van psychiatrische inrichtingen heeft ook te maken met de internationale anti-psychiatrie beweging,

waarin het werk van R.D. Laing (1927-1989) een grote rol heeft gespeeld, evenals de filosofie van Gilles Deleuze (1925-1995) en Félix Guattari (1930-1992). Ook voor Laings patiënten en in het werk van Deleuze en Guattari spelen machines een belangrijke rol. In *Divided Self* (1965) beschrijft Laing hoe zijn patiënten het gevoel hebben in bezit te worden genomen door bijvoorbeeld een machine die, verborgen in de muur van hun slaapkamer, stralingen en elektrische golven uitzendt om hun hersenen week te maken en te beïnvloeden terwijl ze slapen. Regelmatig vertellen Laings patiënten dat ze dromen dat ze in een auto zitten die uit zichzelf rijdt, waarover zij geen controle hebben. Volgens Laing is het typerende beschermingsmechanisme van de patiënt om zichzelf te splitsen in een opgesloten innerlijk zelf en een handelend lichaam dat functioneert als een lege huls. En zo ontstaat een 'divided self'. Een andere gewaarwording die veel wordt gerapporteerd in Laings werk is de sensatie dat het lichaam zelf een machine wordt, maar een machine die uit losse onderdelen bestaat, die telkens onsamenhangend opnieuw wordt geassembleerd.

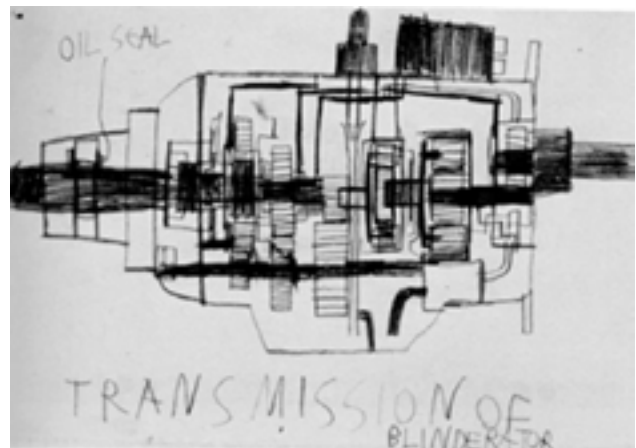

FIGURE 22. The machine that ran Joey by remote control, showing (as marked by Joey) both the "oil seal" that protected him somewhat from total disembodiment, and the "Transmission of Blinderator" which makes blind (prevents seeing and understanding).

Het is dan ook naar deze machinale koppeling tussen mens en machine, en de mens als een samengestelde machine, waarnaar Deleuze en Guattari veelvuldig verwijzen in hun filosofie. Daarin transformeren ze de symptomen van klinische schizofrenie tot een alternatieve filosofie voor de moderne kapitalistische mediawereld; een wereld die eigenlijk zelf dus in de kern iets waanzinnigs heeft. Guattari werkte in de kliniek La Borde, de fameuze anti-psihiatrische instelling in Frankrijk waar vanaf de jaren '50 werd gewerkt aan alternatieve vormen van therapie. Deleuze was een filosoof die naast zijn eigen werk (onder meer over cinema) met Guattari ging samenwerken om alternatieve opvattingen over verlangen en samenleving te ontwikkelen. Zij schreven twee lijvige boeken over 'Kapitalisme en Schizofrenie': *Anti-Oedipus* in 1972 en in de jaren '80 volgde *Duizend Plateaus* (nog niet in het Nederlands vertaald).

In *Anti-Oedipus* refereren Deleuze en Guattari aan Laings werk en is ook de casus die is beschreven door Bruno Bettelheim (1903-1990) – over een autistisch jongetje Joey – een belangrijke referentie. Joey kan alleen maar leven als hij aan een machine is aangesloten, bijvoorbeeld door in contact te zijn met een elektrisch snoer om te eten. Er moet altijd een machinale connectie zijn. Deleuze en Guattari nemen de schizofrenie serieus, niet alleen als

ziekte, maar ook en vooral als symptoom van *en* remedie tegen het kapitalisme als kolossale beïnvloedingsmachine. Zij ontwikkelen bijvoorbeeld het concept van het Lichaam zonder Organen, waarmee ze willen aangeven dat er wellicht andere manieren zijn om ons tot de wereld, tot de technologie en tot niet-menselijke entiteiten zoals mediatechnologie te verhouden. Hun werk zit vol koppelingen en verbindingen, verlangen is niet gebaseerd op een gemis, maar gericht op het maken van connecties, machinale connecties (net als Joey). In plaatst van mensen te classificeren als ‘niet normaal’ proberen ze manieren te vinden waarop patiënten nog wel functioneren: welke productieve connecties zijn er nog wel te maken, en waar dreig je in een zwart gat te vallen. En vooral ook: wat kunnen we leren van deze aandoening, die ons manieren kan aanreiken om met de moderne wereld om te gaan, de kapitalistische mediamaatschappij die zoveel nieuwe manieren van communiceren heeft geopend – met alle positieve en negatieve effecten die deze met zich meebrengen. Deleuze en Guattari ontwikkelen ze tot een filosofie die ze ‘schizoanalyse’ noemen.

Dia 9: Hedendaagse Mediacultuur

Het voert te ver om hier dieper in te gaan op de schizoanalyse van Deleuze en Guattari, maar wat belangrijk is, is dat zij voor een alternatieve visie op het fenomeen van de waanzin pleiten, omdat onze persoonlijke en collectieve relaties met machines in feite een fenomeen van de moderne wereld zijn – dat ons allen aangaat. Om maar weer een enorme sprong te maken: wat in onze eenentwintigste eeuw nu interessant is, is dat veel fantasieën die voorheen als ‘gek’ werden verklaard – bijvoorbeeld denken dat je je gedachtes aan de hele wereld stuurt via een machine, zoals de gedachte-uitzendingen beschreven door Peters in ‘Broadcasting and Schizophrenia’ – nu eigenlijk gewoon zijn geworden. We kunnen immers onszelf direct ‘uitzenden’ op Youtube, onze dromen en herinneringen posten op Facebook, gedachtes twitteren aan de hele wereld. En op straat lopen praten tegen een onzichtbare partner is ook geen directe aanleiding meer om (al dan niet geopende) poorten van een inrichting te worden binnengedragen. Maar tegelijkertijd is het mogelijk te zeggen dat inderdaad in feite de hele wereld, in al zijn media en technologische overvloed die als ‘psycho-bommen’ functioneren, een beetje ‘gek’ is geworden. In ieder geval is het belangrijk om onze kijk op ‘waanzin’ voortdurend aan te passen.

Tenslotte dan nog twee mediavoorbeelden van recentere datum om dit idee van de noodzaak om onze opvattingen van waanzin en media aan te passen, verder te illustreren.

Dia 10: Inland Empire

David Lynch (*1946) is een regisseur die zich altijd al heeft geïnteresseerd voor de diepere en duistere kanten van het menselijk bewustzijn en voor de surrealistische verbeelding daarvan. Er is vermoedelijk geen andere film dan zijn *INLAND EMPIRE* (2006) die zo ver gaat in het in beeld brengen van een verwarrende wereld waarin televisiebeelden, een ‘film in een film’ en verschillende lagen van droom en werkelijkheid totaal in elkaar overlopen. Ik zal niet eens proberen die lagen te ontwarren, want het punt van Lynch is juist dat hij laat zien en voelen hoe *echt* die hallucinaties zijn wanneer ze in ons hoofd zitten, hoe diep een volkomen technologisch gemedieerd beeld of performance ons kan raken in ons ‘inland empire’ (ons brein als het meest gevoelige scherm).

Dia 11: Homeland

De televisieserie *HOMELAND* is om een andere reden interessant om in de context van het symposium van vandaag te noemen, met name omdat we hier ook weer een verandering van de ‘schizofrenie’ kunnen waarnemen.

[Trailer Homeland Season 1](#)

Ook hier zien we weer de enorme invloed van de televisie. Het hoofdpersonage, Carrie Mathison (Claire Danes), een FBI-agente, zit als kleine meisje voor de televisie en veel van de beelden zijn televisiebeelden die ons collectieve geheugen zijn binnengedrongen. In een andere politieke situatie dan de Koude Oorlog van de jaren zestig, zien we hier een veel meer gefragmenteerde wereld met nieuwe vijanden. In feite zou je *HOMELAND* als een soort *MANCHURIAN CANDIDATE* van deze tijd kunnen zien. Immers, het gaat hier ook om een Amerikaanse soldaat, Nicholas Brody (Damian Lewis), die gevangen wordt genomen door de vijand (dit keer is het de oorlog in Irak), en die na een tijd terugkeert naar Amerika als geheimagent van die vijand. Van complete hypnotische mind-control is geen sprake meer, de wereld is veel complexer geworden. Zowel Brody als Carrie lijden aan *PTS*, Carrie is zelfs als FBI-agent bi-polar. Maar wat interessant is, is dat haar inschattingen weliswaar regelmatig worden betwijfeld, en aan het einde van de eerste termijn wordt ze uit haar functie gezet vanwege haar geestesgesteldheid. Maar ze keert uiteindelijk toch terug, haar doortastende en buitengewone en intuïtieve blik die voor sommigen compleet gestoord lijkt, blijkt onmisbaar voor de organisatie te zijn: ze heeft het meer dan eens bij het rechte eind en ondanks de littekens in haar hersenen weet ze toch te functioneren.

En zo wordt een andere manier van denken over waanzin in beeld gebracht, nu niet alleen in de filosofie of visionaire mediatheorie, maar ook in de media zelf. Verschijnen er andere beelden (in *The Neuro-Image* beschrijf ik bijvoorbeeld hoe ook de hedendaagse cinema vol met personages in geestelijke disbalans zit in wier mentale wereld wij worden meegenomen op bijzondere avonturen) – en we weten nu dat dit geen geringe invloed zal hebben.

Noten

- 1 Victor Tausk, 'On the Origin of the "Influencing Machine" in Schizophrenia'. Vert. William H. Sledge. *Psychoanalytic Quarterly*, 2, 1933, p. 519-556; p. 186 (oorspronkelijke publicatie 1919).
- 2 Tausk, 'On the Origin', p. 194.
- 3 Tausk, 'On the Origin', p. 203.
- 4 Citaat uit de genoemde website van Beloff.
- 5 Marshall McLuhan, *Understanding Media: The Extensions of Man*, Signet Books, New York 1964; Ned. vert. van S. de Lange: *Mens en media*, Ambo, Bilthoven 4e dr. 1971.
- 6 John Durham Peters, 'Broadcasting and Schizophrenia', in: *Media, Culture and Society*, 32, 1, 2010, p. 123-140; p. 124.
- 7 Peters, 'Broadcasting and Schizophrenia', p. 133, mijn vertaling.
- 8 Peters, 'Broadcasting and Schizophrenia', p. 136, mijn vertaling.
- 9 Gilles Deleuze & Félix Guattari, *Anti-Oedipus: Kapitalisme en Schizofrenie 1*. Vert. Joost Beerten. Uitgeverij Klement, Zoetermeer 2010 (*L'anti Oedipe. Capitalisme et schizophrénie*, 1972).
- 10 R.D. Laing, *The Divided Self: An Existential Study in Sanity and Madness*, Penguin, London 1965.
- 11 Gilles Deleuze & Félix Guattari, *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Vert. Brian Massumi, The Athlone Press, London 1988 (*Mille Plateaux*, volume 2 of *Capitalisme et Schizophrénie*, 1980). Als pdf op: <http://projectlamar.com/media/A-Thousand-Plateaus.pdf> (629 pp.).
- 12 Patricia Pisters, *The neuro-image. A Deleuzian film philosophy of digital screen culture*, Stanford UP, 2012, en Patricia Pisters, 'Het Neuro-beeld: Confrontatie met de waanzin', in: *Parmentier*, 21, 1, 2012.
- 13 Enkele referenties in deze voordracht zijn in het Engels en in een andere context ook verschenen in: Patricia Pisters, 'Madness, Miracles, Machines: Living in a Delirious World Without Walls', in: Warren Neidich & Arne de Boever (ed.), *The Psychopathologies of Cognitive Capitalism, Part 1*. Archive Books, Berlijn 2013, p. 157-184.